

به نام خداوند
جان و خرد

درس ۵

تثبیت و گسترش اسلام در دوران خلفای نخستین

کانال ارتباطی

@bahramsh49

کانال ایران و جهان در رهگذر تاریخ

@tiranvjahan

بهرام شفیعی دبیر تاریخ استان بوشهر

هدف

آشنایی با علل، آثار و پیامدهای
سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی
موضوع جانشینی پیامبر، اداره
حکومت، تثبیت اسلام در شبه جزیره
عربستان و فتوحات مسلمانان در
خارج از آن

جانشینی رسول خدا و شکل گیری خلافت

بهرام شفیعی دبیر تاریخ استان بوشهر

چگونگی انتخاب ابوبکر و شکل‌گیری خلافت

ماجرای سقیفه و انتخاب ابوبکر به خلافت: هنگامی که علی علیه السلام و بنی‌هاشم مشغول برگزاری مراسم تدفین پیامبر بودند، گروهی از انصار در مکانی موسوم به سقیفه بنی‌ساعده در مدینه گرد هم آمدند تا در باره تعیین جانشین رسول خدا تصمیم بگیرند. ابوبکر، عمر و ابوعبیده جراح از گروه مهاجران به سرعت خود را به آن جمع رساندند. سرانجام، پس از گفت‌وگو و بحث‌هایی که در آن جلسه صورت گرفت، نخست عمر و ابوعبیده و سپس تعدادی از انصار حاضر در سقیفه با ابوبکر به عنوان خلیفه و جانشین پیامبر بیعت کردند.

بحران ارتداد و جنگ‌های ردّه:

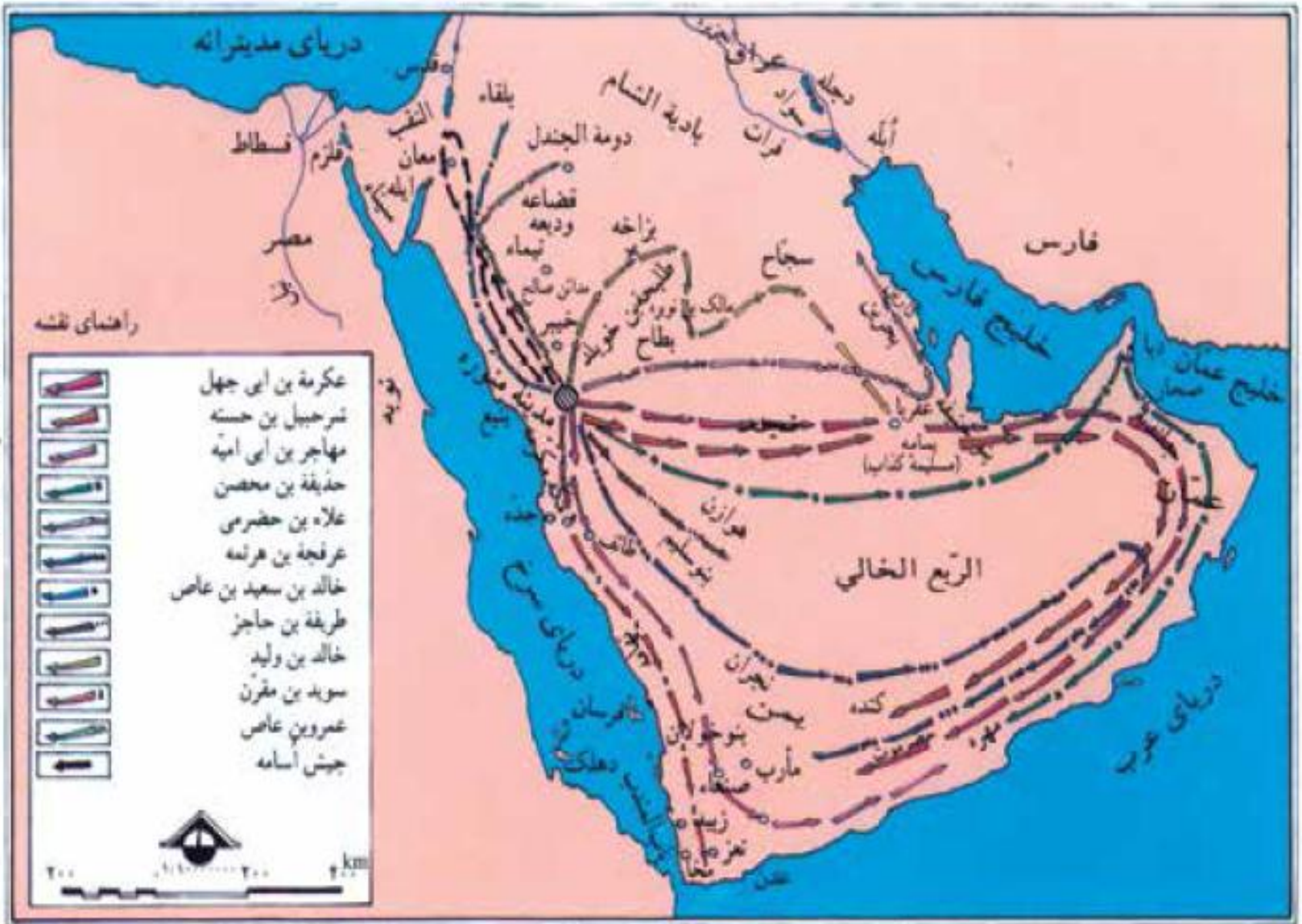
پس از رحلت پیامبر و آغاز خلافت ابوبکر، تعداد زیادی از قبیله های بادیه‌نشین عربستان، دین اسلام را ترک کردند و و سر به شورش برداشتند. این گروه به مُرتدان یا از دین برگشتگان معروف شدند.

۱- اعضای این قبیله ها در سال های پایانی زندگی رسول خدا و صرفاً به علت گسترش قدرت مسلمانان، اسلام آورده بودند و با تعالیم آن انس و آشنایی نداشتند.

۲- علاوه بر مُرتدان، چند تن نیز به دروغ ادعای پیامبری کردند و با گرد آوردن افرادی به دور خود، با حکومت مدینه به مخالفت برخاستند.

۳- گروه دیگری از شورشیان را افراد و قبیله هایی تشکیل می دادند که نسبت به خلافت ابوبکر معترض بودند و ایشان را به عنوان خلیفه پیامبر به رسمیت نمی شناختند و از پرداخت زکات به نمایندگان وی خودداری کردند.

ابوبکر پس از استقرار بر مسند خلافت، سپاهی را گرد آورد و به مقابله با مرتدان، پیامبران دروغین و دیگر معترضان فرستاد. این سپاه همه شورش‌ها و نافرمانی ها را فرونشاند و حاکمیت مدینه را دوباره بر شبه جزیره عربستان برقرار کرد. با خاتمه جنگ های ردّه، خلیفه اول این سپاهیان را به سوی مرزهای ایران و روم و جهاد در قلمرو امپراتوری روم و حکومت ساسانیان گسیل داشت.

ماخذ: کتاب اطلس تاریخ اسلام، اثر دکتر صادق آئینه‌وند

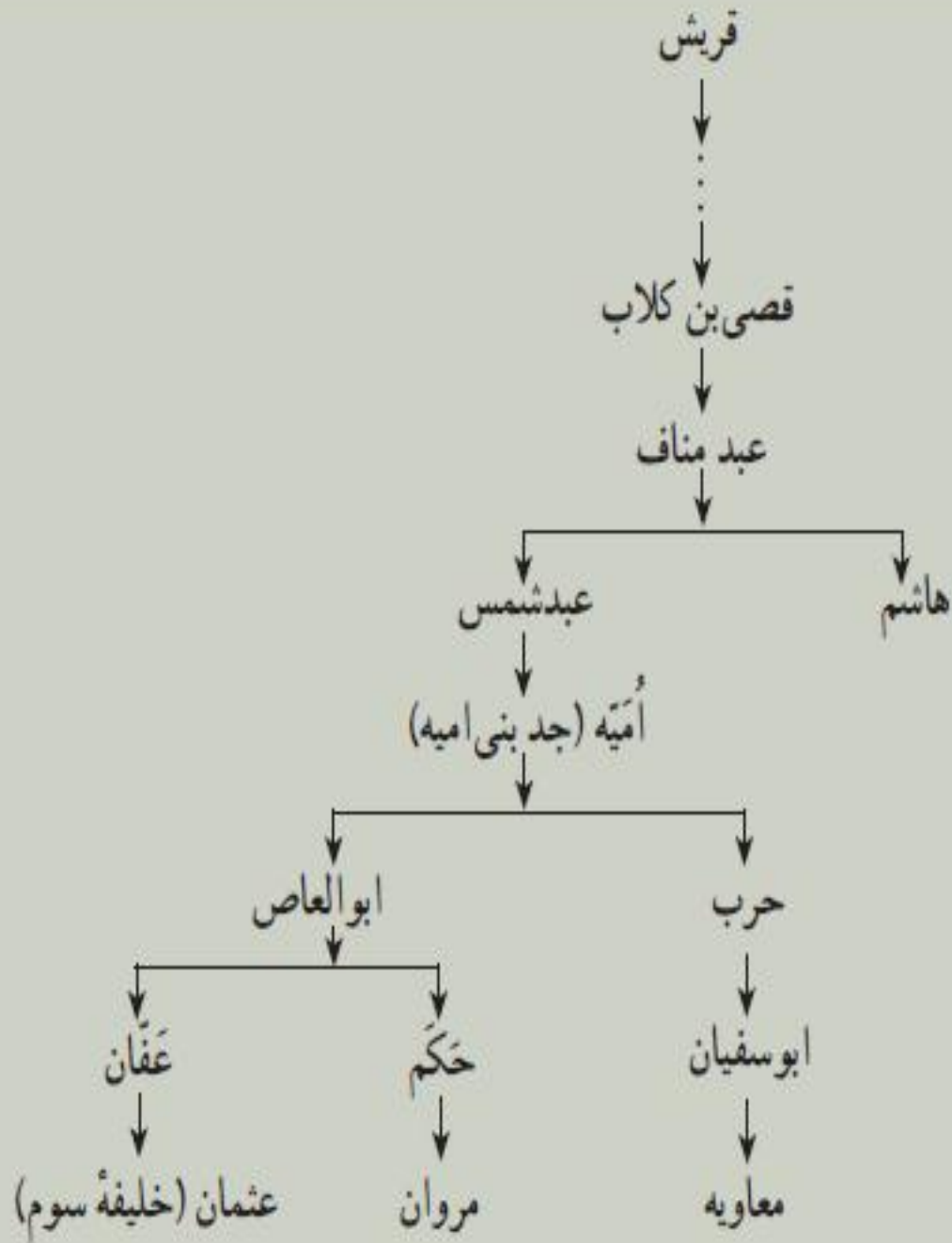
خلافت عمر

خلیفه اول (ابوبکر) اندکی پیش از دو سال خلافت کرد. او در واپسین لحظات زندگی، طی وصیت نامه مکتوبی، **عُمَر بن خطَّاب** را که در سال ششم بعثت اسلام آورده بود، به جانشینی خود معرفی و منصوب کرد. از مهم ترین رویدادهای دوران خلیفه دوم (ح ۱۳ - ۲۳ ق)، **فتوحات مسلمانان در سرزمین های اطراف شبه جزیره عربستان بود.**

خلافت عثمان

خلیفه دوم پیش از مرگ، شورایی شش نفره تشکیل داد و اعضای آن را مأمور کرد که از میان خود یک نفر را به عنوان خلیفه برگزینند. گفت‌وگوها و رایزنی‌های اعضای آن شورا، به گونه‌ای پیش رفت که سرانجام عثمان بن عفان از خاندان بنی امیه به عنوان خلیفه سوم (ح ۲۳ ۳۵ ق) انتخاب شد.

حوادث دوران خلافت عثمان

عثمان که مردی نرم خو و خویشاوند دوست بود، روش متفاوتی نسبت به خلفای پیش از خود در پیش گرفت. خلیفه سوم، **مروان بن حکم و پدرش** را که پیامبر از مدینه رانده بود، به آن شهر بازگرداند. او همچنین **خویشاوندان خود از بنی امیه** را بر سر کار آورد و دست آنان را در اداره امور خلافت باز گذاشت. برخی از صحابهٔ پیامبر همچون **ابوذر غفاری، عمار یاسر**، نسبت به رفتار عثمان و منصوبان وی انتقاد و اعتراض کردند. خلیفه که تحت تأثیر اطرافیان و مشاوران خود از جمله مروان حکم قرار داشت، انتقادکنندگان را تنبیه و تبعید نمود.

مردم از مناطق مختلف مانند عراق و مصر برای رساندن صدای اعتراض خویش به گوش عثمان، به مدینه آمدند. **علی علیه السلام** میان مردم و خلیفه میانجی‌گری کرد. خلیفه پذیرفت که روش خود را تغییر دهد، اما اطرافیانش مانع این کار شدند. به همین دلیل، معترضان خشمگین سرانجام به خانه خلیفه ریختند و او را به قتل رساندند.

خلافت امام علی علیه السلام (ح ۳۵ ۴۰ ق):

پس از عثمان، مردم در مدینه به اصرار از علی علیه السلام خواستند که خلافت و بپذیرد و با آن حضرت بیعت کردند. امام مصمم بود که مطابق کتاب خدا و سنت پیامبر عمل نماید؛ از این رو، سران قریش و به ویژه اشراف بنی امیه که از بیعت با ایشان خودداری کرده بودند، به مخالفت و دشمنی برخاستند.

از جمله معاویه پسر ابوسفیان که توسط علی علیه السلام از حکومت شام برکنار شده بود، به بهانه خونخواهی عثمان، به سرکشی پرداخت. معدودی از بزرگان قریش مانند طلحه و زبیر نیز که بیعت کرده بودند، چون امام با تقاضایشان برای به دست گرفتن حکومت برخی شهرها و مناطق موافقت نکرد، بیعت خود را شکستند و به صف مخالفان پیوستند. نصیحت‌ها و کوشش‌های مسالمت‌آمیز امام علی علیه السلام برای بازداشتن مخالفان از سرکشی و جلوگیری از جنگ داخلی میان مسلمانان، به نتیجه نرسید و آن حضرت ناگزیر به دفع سرکشی‌ها و آشوب‌گری‌هایی شد که اشراف بنی امیه نقش مهمی در ایجاد آن داشتند. بدین منظور امام مرکز خلافت را از مدینه به کوفه منتقل و در سه جنگ جمل، صفین و نهروان با دشمنان مقابله کرد.

تحولات اجتماعی دوران خلفای نخستین

پس از رحلت پیامبر، به خصوص در پی اختلافی که میان مسلمانان بر سر جانشینی پیامبر در **سقیفه بنی ساعده** به وجود آمد، اتحاد امت اسلامی آسیب دید. با این حال، **ابوبکر و عمر** در دوران زمام داری خویش تا حدودی مراقب بودند که عدالت را میان افراد و گروه های مختلف مسلمان رعایت کنند و از هر دو گروه مهاجر و انصار افرادی را به سمت های فرماندهی سپاه و حکومت شهرها و نواحی مختلف قلمرو خلافت برمی گزیدند. **سیاست خویشاوندگرایی عثمان**، علاوه بر ایجاد نارضایتی در میان مسلمانان، باعث تشدید اختلافات و اوج گرفتن مجدد تعصبات طایفه ای و قبیله ای در درون جامعه اسلامی شد.

علی علیه السلام در دوران حکومتش قصد داشت با عمل به تعالیم اسلام و سنت رسول خدا، برادری و یگانگی دینی را به امت اسلامی بازگرداند، اما در نتیجه اختلاف های سیاسی و جنگ های داخلی که پیش آمد، تفرقه و چنددستگی میان مسلمانان بیشتر شد. این جنگ ها به دشمنی و درگیری های طایفه ای و قبیله ای دامن زد و حتی باعث به وجود آمدن رقابت منطقه ای بین عراق و شام شد که تا سال ها پس از آن ادامه داشت.

تحولات اقتصادی دوران خلافت عمر و عثمان

در دوران خلافت عمر و عثمان درآمدهای فراوانی از سرزمین های ثروتمندی که فتح شده بود به خزانه مسلمانان در مدینه سرانجام شد.

خلیفه دوم این درآمدها را به عنوان عطایا میان مسلمانان توزیع کرد. نحوه توزیع عطایا توسطه خلیفه دوم، اگرچه برپایه مساوات اسلامی نبود، اما ساده زیستی و سختگیری ایشان نسبت به کارگزاران خلافت و بزرگان قریش، از ثروت اندوزی و تجمل گرایی آنان جلوگیری کرد. در دوران عثمان بذل و بخشش های فراوانی از بیت المال مسلمانان به بستگان و حامیان خلیفه، به خصوص خاندان بنی امیه صورت گرفت. وی محدودیت هایی را که عمر برای ثروت اندوزی سران قریش ایجاد کرده بود، نادیده گرفت؛ از این رو، آنان اراضی و مزارع وسیعی را در ایران، شام و مصر تصرف کردند و از درآمدهای کلان آنها برای ساخت خانه های مجلل و خوشگذرانی در مدینه و دیگر شهرها استفاده کردند.

تحولات اقتصادی دوران خلافت علی علیه السلام

علی علیه السلام در دوران خلافتش تلاش کرد که عدالت و مساوات اسلامی را اجرا کند. از این رو، بیت‌المال را به طور مساوی میان تمام مسلمانان اعم از عرب و غیرعرب، سیاه و سفید و بنده و آزاد تقسیم کرد. برخی مسلمانان، از جمله طلحه و زبیر به این شیوه توزیع بیت‌المال اعتراض کردند و از آن حضرت خواستند که عرب و قریش را برتر از عجم و موالی قرار دهد؛ اما امام این کار را ستمگرانه دانست و فرمود: «تمام قرآن را تلاوت کردم و برای فرزندان اسماعیل [اعراب] بر فرزندان اسحاق [غیراعراب] به اندازه این چوب [تکه چوبی که از زمین برداشته بود] برتری نیافتم.» منظور آن حضرت از بیان این جمله، آن بود که ایشان معیارهای قومی، قبیله‌ای، خویشاوندی و یا تقدم و تأخر در قبول اسلام را در توزیع بیت‌المال در نظر نخواهد گرفت.

فتوحات مسلمانان و گسترش اسلام

لشکر کشی اعراب مسلمان و نتایج آن

یکی از رویدادهای مهم تاریخ اسلام در دوران خلفای نخستین، لشکر کشی اعراب مسلمان به سرزمین های مجاور شبه جزیره عربستان بود. در نتیجه این لشکر کشی ها که از زمان خلافت ابوبکر آغاز شد و تا پایان خلافت عثمان بدون وقفه ادامه یافت، سرزمین های ایران، شام و مصر فتح شد و اسلام به تدریج در آن سرزمین ها گسترش پیدا کرد. در زمان خلافت امام علی علیه السلام فتوحات متوقف شد.

دولت اسلام در عصر پیامبر خدا و فتوحات عصر راشدین، مأخذ: اطلس تاریخ اسلام، صادق آئیندوند

برخورد مسلمانان با غیر مسلمانان در لشکر کشی‌ها

در جریان فتوحات، مسلمانان هنگامی که به سپاه دشمن برخورد می‌کردند و یا به آبادی و شهری می‌رسیدند، طبق تعالیم اسلام و سنت پیامبر، سه پیشنهاد را به آنان ارائه می‌دادند: اول، اسلام بیاورید؛ دوم، تسلیم شوید و جزیه پرداخت نمایید و سوم، بجنگید.

فتح شام

وضعیت منطقه شام همزمان با لشکرکشی اعراب مسلمان

سرزمین شام در غرب آسیا، به عنوان نقطه اتصال زمینی و دریایی سه قاره آسیا، اروپا و آفریقا، همواره از موقعیت فوق العاده مهمی برخوردار بوده است. این سرزمین تاریخ و تمدنی کهن دارد و در دوران باستان محل برخورد تمدن های کهن بین النهرین، ایران، مصر، یونان و روم بوده است.

منطقه شام هنگام حمله اعراب مسلمان، زیر سلطه امپراتوری روم قرار داشت. در آن زمان تعدادی از قبیله های عرب در آن منطقه حضور داشتند. بسیاری از این اعراب و دیگر ساکنان بومی منطقه شام پیرو مسیحیت بودند، اما در برخی از مسائل مذهبی با کلیسای قسطنطنیه، پایتخت امپراتوری روم اختلاف اساسی داشتند.

اختلافات مذهبی و تفاوت های قومی، فرهنگی و زبانی که میان توده های مردم شام با طبقه حکومتگر رومی وجود داشت، از جمله عواملی مهمی بود که پایه های حاکمیت امپراتوری روم را بر این منطقه سست کرده بود.

چگونگی فتح شام

ابوبکر، در اواخر خلافت خود، چندین دسته سپاه را به سوی منطقه شام فرستاد. این سپاهیان در چندین نبرد که بیشتر آنها در زمان خلافت عمر به وقوع پیوست، نیروهای رومی و متحدان محلی آنان را شکست دادند و شهرها و آبادی های آن منطقه را یکی پس از دیگری، اغلب با پیمان صلح گشودند. در این پیمان ها، حفظ جان و مال، آزادی دین و عقیده مردم آن شهرها در برابر تسلیم و پرداخت جزیه تضمین شده بود.

تمایل اعراب مسلمان به فتح صلح آمیز سرزمین ها و آبادی های مختلف از این نکته معلوم می شود که در جریان محاصره شهر بیت المقدس (ایلینا)، ساکنان مسیحی شهر اعلام کردند که فقط در حضور خلیفه، قرارداد صلح و تسلیم شهر را امضاء می کنند. مسلمانان با بردباری این شرط را پذیرفتند و بدین منظور خلیفه دوم از مدینه به بیت المقدس رفت.

آثار باستانی تدمر (پالمیرا) پیش از تخریب توسط گروه داعش

فتح مصر

وضعیت منطقه مصر همزمان با لشکرکشی اعراب مسلمان

مصر نیز همچون شام، به هنگام ظهور اسلام، بخشی از قلمرو امپراتوری روم شرقی بود. اسکندریه در شمال مصر، یکی از مراکز مهم نیروی دریایی آن امپراتوری به شمار می رفت. با وجود تسلط رومیان بر مصر، موقعیت مسلمانان در شام و حتی در شبه جزیره عربستان در معرض خطر جدی بود. از این رو مسلمانان بعد از فتح شام در صدد برآمدند که مصر را نیز تسخیر کنند. **عَمِرِوَعاص** که آبادانی و ثروت فراوان آن سرزمین را از نزدیک مشاهده نموده و تا اندازه ای با وضعیت سیاسی و اجتماعی آن جا آشنا بود، فرماندهی سپاه اعراب مسلمان را در حمله به مصر به عهده گرفت.

مصریان به دلایل مختلفی نسبت به حاکمیت امپراتوری روم بر سرزمین خویش ناخشنود بودند؛ از یک سو مالیات های سنگینی را می پرداختند و از سوی دیگر اجازه نداشتند که به مقام های عالی برسند. علاوه بر آن، توده های مسیحی مصر اختلافات مذهبی شدیدی با رومیان داشتند.

گروه هایی از پیروان آیین یهود نیز که در اسکندریه و سایر نقاط مصر پراکنده بودند، به دلیل عدم حمایت امپراتور روم از آنان در برابر مسیحیان، از او ناخشنود بودند.

چگونگی فتح مصر

در هر حال، اعراب مسلمان طی نبردهایی، لشکریان رومی را شکست دادند و شهرهای مصر را یکی پس از دیگری به جنگ و یا به صلح گشودند.

بررسی پیمان های صلح مصریان با مسلمانان در منابع تاریخی، نشان می دهد که محتوای پیمان های مذکور شباهت زیادی به قرارداد صلح بیت المقدس دارد. موفقیت سریع و فتوحات درخشان نیروهای مسلمان در مصر بیشتر نتیجه عدم مقاومت مردم آن سرزمین در برابر سپاه اسلام بود. رفتار مسالمت آمیز و مداراجویانه پیروان اسلام با مسیحیان به هنگام فتح شام و امید به آزادی مذهبی در زیر سایه حکومت مسلمانان، تأثیر بسزایی بر متحد نشدن مصریان با رومیان داشت.

نتایج فتح مصر

با فتح مصر (سال ۲۰ ق)، سلطه و نفوذ سیاسی - نظامی امپراتوری روم شرقی در آن سرزمین از بین رفت، شام از خطر هجوم رومیان تا حدودی در امان ماند و زمینه برای پیشروی مسلمانان در دیگر مناطق آفریقا، مهیا شد.

آثار و پیامدهای فتوحات در زمان خلفای نخستین

آثار و پیامدهای فتوحات در زمان خلفای نخستین

از نظر سیاسی، اعراب مسلمان در فاصله کمتر از ۲۰ سال، دو قدرت بزرگ جهان آن روز یعنی حکومت ساسانیان و امپراتوری روم شرقی را شکست دادند و سرزمین‌های مهم ایران، شام و مصر را تصرف کردند. به دنبال این پیروزی‌های نظامی، قلمرو خلافت گسترش زیادی یافت و مردمان و اقوامی مختلفی که زبان و فرهنگ متفاوتی با اعراب داشتند، تحت حکومت آنان قرار گرفتند.

به لحاظ اقتصادی، سرزمین‌های فتح شده ثروتمند و دارای شهرها و روستاهای آباد و بزرگی بودند. اعراب علاوه بر غنائم فراوانی که در جریان فتوحات کسب کردند، منابع اقتصادی و درآمدهای مالیاتی آن سرزمین‌ها را در اختیار خود گرفتند.

مهم‌ترین اثر و پیامد فتوحات در عرصه دین و فرهنگ جلوه گر شد. از یک سو، سپاهیان عرب دین اسلام را به سرزمین‌های فتح شده بردند و به تدریج مردم آن سرزمین‌ها مسلمان شدند؛ از سوی دیگر، ایران، شام و مصر دارای فرهنگ و تمدنی غنی و مردمان متمدنی بودند که سهم بسزایی در شکل‌گیری و شکوفایی تمدن اسلامی ایفا کردند.

پرسش‌های نمونه

- ۱- علل و نتیجه بروز جنگ‌های رده را بیان کنید.
- ۲- دلایل شورش مردم بر خلیفه سوم در شهرهای مختلف قلمرو اسلامی چه بود؟
- ۳- تفاوت شیوه تقسیم و توزیع بیت‌المال توسط علی علی‌ه‌السلام با سه خلیفه پیش از او را توضیح دهید.
- ۴- دلایل سیاسی و اقتصادی مخالفت و دشمنی سران قریش با خلافت امام علی علیه‌السلام را شرح دهید.
- ۵- عوامل مؤثر بر موفقیت مسلمانان در فتح شام و مصر را در دو بعد سیاسی و اجتماعی بیان کنید